

סדר העצים במשל יותם

א. סדר הפנייה של העצים אל הזית, התאנה והגפן

יותם במשלו (שופטים ט', ח-כ), מתאר עצים המחפשים אחר מלך. בתחילה הם פונים לזית, בהמשך לתאנה ולגפן, ולבסוף, לאחר שאלה מסרבים ליטול את המלוכה, הם פונים אל האטד. חוקרים שונים, כפי שנראה בהמשך, דנו בשאלת זיהויו של האטד. אולם, כמעט ולא התייחסו להיגיון או להיררכיה בסדר פנייתם של העצים, ועל כך נדון להלן.¹

על אף שהעצים מנמקים את סירובם למלוך, בכך שאין הם מוכנים לוותר על היבול שלהם, לא ניתן לתלות את סדר הפנייה לעצים במשל, על פי חשיבות היבול של כל אחד מהעצים. אילו כך היה, היינו מצפים שהפנייה לגפן תקדם לזו של התאנה, שכן היין עולה בחשיבותו על פירות התאנה!

מאיר איש שלום התייחס לעניין זה, וביקש למצוא הסבר לסדר העצים, תוך התבוננות בתיאור המורפולוגי (המבנה) של העץ.² וכך הוא כתב:³

1. א"ב ארליך (מקרא כפשוטו ב, ברלין 1900 - ניו יורק 1969, עמ' 69), מן החוקרים הבודדים שהתייחסו לנושא, כותב: "ויאמרו לזית - מפני שמשיחה בשמן, והשמן [הוא] פרי הזית. כשהיו העצים הולכים למשווח עליהם מלך, היה הזית העץ הראשון שעלה על לבם למשחו, ובגלל הדבר הזה דברו אליו ראשונה". הסבר זה מתייחס לקדימות הזית, אבל אין בו להסביר את מיקומם של יתר העצים במשל. י' אמית (מקרא לישראל - ספר שופטים, תל אביב-ירושלים 1999, עמ' 167), על סמך תיאורים במשל שאין להם אחיזה בנמשל כדוגמת אותם ארבע פניות לעצים, מעלה את ההשערה, שיותם עשה שימוש במשל מן המוכן, משל מן המאגר הספרותי שהיה קיים באותה תקופה. על פי הצעה זו, לסדר העצים יש פחות משמעות.

2. במקומות שונים במקרא מצינו שימוש במורפולוגיה של צמח כדי להעביר מסר. ניתן להזכיר בהקשר זה דוגמות הקשורות לעץ הזית: א. הזית הוא ירוק עד, ואינו משיר עליו. לכן דוד מדמה את עצמו לעץ זה: "ואני כזית רענן בבית אלהים בטחתי בחסד אלהים עולם ועד" (תהילים נ"ב, י'); ב. הזית בהזדקנו, מצמיח משורשיו נצרים רבים. נראה שהמשורר המתאר משפחה מאושרת מרובת בנים, משתמש בדימוי הלקוח מצמח זה: "בניך כשתלי זיתים סביב לשלחנך" (שם קכ"ח, ג).

3. מ' איש שלום, מאיר עין אל ספר שופטים, וינה תרנ"א, עמ' 34.

אבל העצים דברו לענין [= הוזכרו לפי] הגנה וצל, ולענין עצה וצלה התאנה עדיפה מהגפן.

הסבר זה הנו חלקי, שכן הוא מתייחס רק לקדימות של התאנה לגפן, ואין בו כדי להסביר, מדוע הזית הוא הראשון מבין העצים במשל. הרי, בדרך כלל, צלו של הזית קטן מזה של התאנה?

נראה לנו, שההסבר לסדר העצים, קשור בעיקר לעצה, לגזע של העץ. באופן כללי ניתן לומר, שיש מקום להתייחס לגזע כאל דבר המייצג את השלטון, ואל הנוף - כמייצג את הנתינים ואת העם. בדומה לגזע שנושא את הנוף, כך השלטון הוא זה שמחזיק את העם. ככל שלעץ יהיה גזע רחב יותר, כן הדבר מקרין עצמה שלטונית חזקה יותר. יחד עם זאת, יש גם משמעות למספר הגזעים בעץ. עץ עם מספר גזעים, הגזעים בו דקים וחלשים, מאשר אילו היה לעץ גזע בודד. בדימוי השלטוני, שלטון שרבים בו טוענים למלכות, הוא שלטון מפוצל וחלש בהשוואה לשלטון של יחיד, ונראה שזו גם הייתה טענתו של אבימלך, הטוען למלוכה: "...מה טוב לכם המִשֵּׁל בכם שבעים איש כל בני יִרְבֵּעַל אִם מִשֵּׁל בכם איש אחד" (ט', ב).

על פי הבחנה זו ניתן להבין את סדר העצים במשל: הזית הוא העץ המועדף למלוכה. הגזעים שלו רחבים ובולטים. פעמים רבות בעצים אלו יש רק גזע אחד (ראה איור מספר 1). הגזע של עץ זה מקרין עצמה שלטונית.

בהשוואה לעץ הזית, הגזעים של התאנה פחות מפותחים. לעץ יש בדרך כלל

איור מספר 1: עץ זית (צולם על ידי המחבר בנאות קדומים).

סדר העצים במשל יותם

מספר גזעים, ואלה דקים יותר מאלה של עץ הזית (ראה איור מספר 2).
הגפן, בניגוד לקודמיו, בשל אופי גידולו, כלל לא נחשב לעץ.⁴ בצורתו הטבעית
הוא מוציא שריגים דקים אשר משתרכים על הארץ (ראה איור מספר 3). כדי להקל

איור מספר 2: עץ תאנה
(צולם על ידי המחבר בנאות
קדומים).

איור מספר 3: שריגי גפן
(צולם על ידי המחבר בגן
הבוטני בירושלים).

4. ע' אלון, ערך 'גפן היין', החי והצומח של ארץ ישראל - אנציקלופדיה שימושית מאוירת 12,
תל אביב 1988, עמ' 115. בהקשר לכך, ראוי לציין את גזרת חז"ל, בגפן שהיא פחותה בגובהה

על בצירת הענבים, חקלאים מעדיפים לגדל את הגפן כעץ. הם גוזמים את הצמח, עושים הדליה לשריגים, ומטפחים בו גזע מרכזי אחד.

לעץ הזית גם תכונות בוטניות חשובות נוספות, שאותן ניתן להשליך על השלטון המועדף. בניגוד ליתר העצים במשל, הזית אינו משיר עליו. פן זה משקף רציפות ויציבות שלטונית. ר' יהושע בן לוי, שהכיר תכונה זו של עץ הזית, ביטא אותה באחת מדרשותיו, בהקשר אחר:

מה זית אין עליו נושרים לא בימות החמה ולא בימות הגשמים אף ישראל אין להם בטלה עולמית... (מנחות נג ע"ב).

היציבות השלטונית באה לידי ביטוי גם במראה של הזית. לעץ זה יש מראה המקרין זקנה ואריכות ימים. אריכות ימים זו באה לידי ביטוי הן בגזע העץ והן בעלים. לעץ הזית גזע מחורץ, המזכיר פנים חרושי קמטים של אדם זקן, והגוון המוכסף של העלים מזכיר את השיבה האופיינית לזקנה.⁵

סדר העצים במשל, אותו אפיינו על פי גזעי העצים, יכול לשמש גם ככלי עזר בקביעת זיהויו של האטד, המצוין בפנייה הרביעית אל העצים.

ב. האטד במשל

לאחר שעצי הפרי מסרבים לקבל את המלוכה, הם פונים אל האטד. חז"ל זיהו צמח זה כצמח קוצני: "ויאמרו כל העצים אל האטד - זה אבימלך. כשם שהאטד מלא

מטפח. גפן זו, חייבת בערלה גם לאחר שלוש שנים. חז"ל חששו, שהצמח שמוציא שריגים ואינו גדל כעץ, נראה כצמח צעיר, ואם יתירו את הענבים באכילה יבואו גם להתיר פרות של ערלה ממש (ראה סוטה מג ע"ב).

5. לאה גולדברג, בשירה 'עצי הזית' (כתבים, כרך שני, מרחביה 1973, עמ' 221) מתארת את כושר ההישרדות ואת השיבה, כפי שהם משתקפים בעץ.

"עמדו בניסיון השרב

ובאו בסוד הסער -

וכנצח ניצבו במורד

הגבעה מול הכפר שחרב

מכסיפים באורו הצונן של הסהר.

זו איפוא השיבה הטובה!

הקשב, הקשב למשב

הרוח בנוף הזיתים.

איזו צמיחה איזו ענוה!

התשמע? הם אומרים עכשיו

דברים נבונים ופשוטים".

סדר העצים במשל יותם

קוצים כך אבימלך מלא קוצים רעים" (תנחומא וירא כט).⁶ קיימות שתי גישות בדבר זיהוי האטד.

לדעת נ' הראובני,⁷ האטד הנו השיזף המצוי *Ziziphus spina-christi*, אשר ידוע גם בשמותיו האחרים: 'דום', 'סדריה' ו'שיזף'. עץ זה הוא ממוצא סודני, וגדל באזורים חמים. עצים אלה גדלים בכל רחבי הארץ, ויש שהיקף גזעם מגיע למטרים אחדים, וגובהם מגיע ל-10 מטר!⁸ לעץ זה יש פרי טעים מאוד, אשר ניתן לאוכלו טרי או מיובש.⁹

לדעת י' פליקס, האטד מזוהה עם האטד האירופי *Lycium europaeum*.¹⁰ שיח סבוך זה, גובהו נע בין מטר אחד לבין ארבעה מטר. ענפיו קוצניים, ורובם מסתיימים כקשתות.

נראה שכוונתו של יותם במשל, להעליב ולפגוע באנשי שכם. הוא עושה זאת על ידי תיאור אירוני של המלכת האטד (אבימלך), צמח שאין בו שום תועלת לעצים (בעלי שכם). תיאור זה מתאים יותר לאטד האירופי, שהוא שיח קוצני, שאין לו פרי ואינו נותן צל, מאשר לשיזף המצוי, שגם נותן צל, וגם מניב פירות שניתן ליהנות מהם.¹¹

צמח זה מתאים יותר גם לסדר העצים שמופיעים במשל. ציינו לעיל, שסדר העצים במשל, הוא בהתאמה לתוארם של גזעי העצים, אשר מייצגים את העצמה ואת ריכוזיות השלטון. לזית יש בדרך כלל גזע רחב אחד, לתאנה יש בדרך כלל מספר גזעים דקים יותר, ולגפן אין כל גזע, אלא רק שריגים. האטד האירופי, בניגוד לשיזף, ממשיך כיוון זה, בכך שהוא שיח עם ענפים דקיקים, אשר מייצגים למעשה את השלטון השברירי של אבימלך. על פי תפיסה זו, את קריאתו של האטד "באו חסו

6. האטד מוזכר גם בהקשרים נוספים. בפסוק "וקוץ ודרדר תצמיח לך" (בראשית ג', יח), מתרגם אונקלוס את המילה "דרדר" - "אטדין". בספר תהילים האטד מוזכר יחד עם צמח קוצני אחר, הסירה: "בטרם יבינו סירתים אטד" (נ"ח, י).

7. נ' הראובני, **שיח ועץ במורשת ישראל**, נאות קדומים 1982, עמ' 58.

8. עץ כזה מצוי באולפנת כפר פינס.

9. א' דנין, ערך 'אטד ארופי', **החי והצומח של ארץ ישראל - אנציקלופדיה שימושית מאוירת**, תל אביב 1983, עמ' 84.

10. י' פליקס, 'משל יותם - הלך הלכו העצים למשח עליהם מלך', **טבע וארץ בתנ"ך - פרקים באקולוגיה מקראית**, ירושלים תשנ"ב, עמ' 123.

11. בתוספתא (סוטה פ"ד ה"ב, מהד' ליברמן עמ' 168) האטד והסירים צוינו כקוצי המדבר שעמוד הענן פינה אותם מדרכם של ישראל במדבר. בהנחה ש'אטד' במדרש אינו שם כללי לקוצים, גם מדרש זה תומך בזיהוי של 'אטד' עם 'האטד האירופי'. אילו היה 'האטד' מזוהה עם עץ 'השיזף המצוי', קשה להבין מדוע עמוד הענן פינה עצים שהיו יכולים להיות לתועלת העם בנדודיהם במדבר! הרי עץ השיזף יכול היה להזין את העם מפרותיו, וכן לתת להם צל במדבר הקופח.

בצ"ל, יש להבין כקריאה שאין בה ממש. קריאה זו צריכה להיקרא במרכאות כפולות, שהרי לאטד אין צל! יותם לועג בכך לאטד - אבימלך.¹² גם היום ניתן למצוא צמח זה בבקעת בית דג'ן הסמוכה לשכם (ראה איור מספר 4). לאור הדברים שנאמרו לעיל, מובן מדוע בחר יותם לדמות את אבימלך לצמח קוצני שאינו מביא כל תועלת.

ראוי עוד לנסות לבחון, מדוע בחר יותם לנושא משלו דווקא את האטד, ולא שיח קוצני אחר? לדעת חוקרים שונים,¹³ האטד, שהנו צמח קוצני, שימש בעבר הרחוק והקרוב כגדר חיה (משוכה) סביב בוסתנים. לאחר שעצי הבוסתן (הזית, התאנה והגפן) סרבו לקבל את המלוכה, פנו העצים אל השיח שמצוי בהיקפו של

איור מספר 4: צמח אטד אירופי בבקעת דג'ן - בית פוריק (צולם על ידי נ' צמרת, פקח רשות שמורות הטבע ביהודה ושומרון).

12. זאת בניגוד לדעתו של הראובני (לעיל, הערה 7), שמבין את הדברים כפשוטם, כלומר שיש לאטד צל. גם במקומות אחרים בתנ"ך מצינו שדברים נאמרים מתוך אירוניה, ויש להם משמעות הפוכה ממה שכתוב. לדוגמה: איוב באחד מוויכוחיו עם שלושת רעיו, אומר: "אמנם כי אתם עם ועמכם תמות חכמה" (י"ב, ב), אבל כוונתו היא בדיוק הפוכה: אתם בסך הכל שלושה אנשים, שאומרים דברים שאין בהם טעם.
13. י' פליקס (לעיל, הערה 10); ר' ביננפלד, 'פירוש חדש למשל יותם לפי אתרים ביזנטיים באזור כיסופים', **טבע וארץ** יט 4, 1976, עמ' 157.

סדר העצים במשל יותם

הבוסתן.¹⁴ דימוי זה של אבימלך לאטד, לשיח המצוי בשולי הבוסתן, תואם גם את מעמדו המשפחתי. הוא בן פילגש (ח', לא), בן שמעמדו נחות מזה של יתר אחיו. ניתן גם להציע הסבר אחר, המתבסס על התיאור המורפולוגי של האטד. אם מסתכלים על צמח זה, הענפים שלו מעוקמים בצורה של קשת (ראה איור מספר 5). הענפים המעוקלים של האטד משרים רושם ראשוני של הזמנה, מעין בקשה דוממת של השיח לפרוס חסות, שמתאימה מאוד לבקשת האטד "באו חסו בצל" (ט', טו).¹⁵

בסופו של דבר, בדומה לשיח האטד שלא היה לו מה להציע לעצים, לאבימלך לא היה מה להציע לנתיניו. כמו שהאטד במשל תופס את השלטון בכוח, בעזרת האיום "ואם אין תצא אש מן האטד ותאכל את ארזי הלבנון" (ט', טו), כך אבימלך תפס את השלטון בעזרתם של בעלי זרוע.

איור מספר 5: אטד אירופי (צולם על ידי המחבר בנאות קדומים).

14. כאשר יוסף עלה עם אחיו לקבור את יעקב, הם חנו במקום אשר נקרא "גֵרֶן האטד" (בראשית נ', ז). חז"ל הסבירו שם זה: "...כגורן שמקיפים לו אטד" (סוטה יג ע"א). כלומר, שהייתה שם גדר של אטדים סביב הגורן. ייתכן שדווקא המקום הזה קיבל שם זה, משום שהגדר שם הייתה בולטת במיוחד. ייתכן גם אולי לומר, שהיה מקובל להשתמש באטד לגדר רק בוסתנים, ומאחר שנעשה שימוש בצמח זה גם בגורן, המקום כונה "גורן האטד".
15. א' סימון (משל יותם - המשל ושברו ומסגרתם הסיפורית, תרביץ לד, תשכ"ה, עמ' 20) מציין מקומות נוספים בתנ"ך בהם מצינו ש'צל' מסמל חסות או הגנה: בראשית י"ט, ח; במדבר י"ד, ט; ישעיהו ל', ב. ראה: R.G. Boiling, *The Anchor Bible - Judges*, New York 1981, p. 174. הביטוי "באו חסו בצל" הוזכר בהקשר לנתינים שזכו להגנת המלך בממלכת אשור.

ג. קצו של האטד

ה'אש' שבעזרתה האטד השתלט על העצים, לא הבדילה בין עץ לעץ, ובסופו של דבר כילתה גם את האטד. כפי שחזה יותם, כך גם קרה לאבימלך: "ואם אין תצא אש מאבימלך ותאכל את בעלי שכם ואת בית מלוא ותצא אש מבעלי שכם ומבית מלוא ותאכל את אבימלך" (ט', כ). אבימלך תפס את השלטון בכוח בעזרתם של אנשי שכם (ט, ג-ד), אולם שלטון העריצות לא האריך ימים. כעבור שלוש שנים, אותם האנשים שעזרו לו לתפוס את השלטון, אנשי שכם, מרדו בו, ובכך הגיע הקץ לשלטונו (ט', כה).

האופן בו סיים אבימלך את שלטונו הוא אירוני. הוא אמנם הצליח לתפוס את השלטון בעזרת הכוח, בעזרת ה'אש'. אבל סופו היה, שהוא נפגע על ידי משהו שעל פי תפיסתו נתפס כסמל החולשה, על ידי אִשָּׁה (אותיות אש) (ט', נג). כיוון שחרה לו הדבר, ביקש מנערו: "שלף חרבך ומותתני פן יאמרו לי אשה הרגתה וידקרהו נערו וימת" (ט', נד).